

**ՏԵՂԱԿԱՆ ԿԱՌՈՒՅՑՆԵՐԻ ՕԳՏԱԳՈՐԾՄԱՆ ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼԻ ԳԱՎԱՌՈՒՄ 1918-
1921թթ.**

Շարունակելով հայերի նկատմամբ իրականացվող թալանի ու կոտորածի քաղաքականությունը և հաշվի առնելով միջազգային նոր իրադրությունը թուրքերը, 1918-1921թթ. Ալեքսանդրապոլի գավառում ավելի զգույշ և խորամանկ քաղաքականություն են վարում: Մասնավորապես նրանք իրենց կատարած գործողություններին օրինական տեսք տալու համար օգտագործում են տեղական իշխանական կառույցները:¹

Թեև 1918 թ. մայիսի 15-ից Ալեքսանդրապոլն ընկնում է թուրքական տիրապետության տակ, սակայն նրանք այստեղ չեն մտցնում օսմանյան կայսրության մեջ գործող օրենքներն ու հիմնարկությունները, այլ օգտագործում են տեղական՝ ցարական կառավարությունից մնացած օրենքներն ու վարչական կառույցները: Քաղաքը գրավելու հաջորդ օրն իսկ թուրքական հրամանատարության կարգադրությամբ տեղի է ունենում քաղաքացիների ընդհանուր ժողով, որտեղ ընտրվում է 29 հոգուց կազմված Քաղաքային խորհուրդ՝ բաղկացած զանազան ազգությունների ներկայացուցիչներից (16 հայ, 3 հույն, 3 մահմեդական, 3 ռուս, 2 վրացի և 2 հրեա): Վերջինս իր հերթին ընտրում է 15 հոգուց բաղկացած Քաղաքային վարչություն՝ վարելու քաղաքային գործերը: Քաղաքային վարչության իրավունքներն ու ֆունկցիաները շատ լայն ու բազմակողմանի էին: Նրան էր ենթարկվում ոչ միայն քաղաքի, այլ ամբողջ գավառի վարչական, տնտեսական ու ուսումնական կյանքը: Թուրքական իշխանությունները քաղաքին ու գավառին վերաբերող բոլոր տեսակի կարգադրություններն անում էին քաղաքային ինքնավարության միջոցով և նրա միջոցով էլ ընդունում բոլոր խնդրագրերը: Քաղաքային ինքնավարությունն անմիջապես ենթարկվում էր տեղական իշխանության նախագահին (գավառապետ), իսկ վերջինս իր հերթին՝ թուրքական բանակի հրամանատարին (Դարսի գորահրամանատար):²

Տեղական իշխանության մարմինների պահպանումը թուրքերին հնարավորություն էր ընձեռում թալանելու բնակչությանը ոչ միայն ուղղակի կողոպուտի, այլև զանազան «օրինական» միջոցներով: Այսպես, թուրքական կառավարության կարգադրությամբ բնակչությունից անխտիր կերպով զանձվում էին բոլոր տեսակի հարկերը:³ Նահանգապետի հրամանով քաղաքը բաժանվել էր 6 թաղերի, որոնցից յուրաքանչյուրը 10 օրվա ընթացքում պետք է վճարեր կալվածատիրական տուրքերը՝ նախորդ տարվա տուրքի չափով: Թաղի բնակիչը 10 օրվա ընթացքում հարկը չմուծելու դեպքում պետք է վճարեր կրկնակին:⁴ Գյուղերում բնակչությունից կանոնավոր կերպով զանձվում էր աշարը՝ ամբողջ հացամթերքի և անասնակերի 1/8 չափով, ինչպես նաև մուրայաթ հարկը, որն ի տարբերություն աշարի, զանձվում էր դրամով՝ բերքի քառորդի չափով: Հարկերի կանոնավոր ու ժամանակին զանձման համար պատասխանատու էին գյուղական ավագները՝ մուխտարներն ու քահանաները: Հարկը չվճարողներից խլվում էր ամբողջ հացը:⁵ Թուրքերը պետական զանձարանի սեփականություն էին համարում նաև այն հայերի գույքը, որոնք, լքելով իրենց ունեցվածքը, փախել էին քաղաքից:⁶

1918թ. թուրքական օկուպացիայի շրջանում Ալեքսանդրապոլ քաղաքը գավառի համեմատությամբ քիչ էր առուժել: Թուրքերն իրենց ուշադրությունը հիմնականում դարձրել էին ռուսական բանակի հսկայական ունեցվածքի վրա, առավել շատ առուժել էր գավառը: Ալեքսանդրապոլում Հայաստանի կառավարության ներկայացուցիչ Գ. Խոյեցյանի զեկուցումների համաձայն՝ թուրքերն Ալեքսանդրապոլի գավառից տեղա-

¹ Տե՛ս ՀԱՄ, ֆ. Պ - 200 ց. 1, գ. 125, թ. 8: «Ճոռք», Եր., 1918, թ. 3:

² Նույնը:

³ Տե՛ս ՀԱՄ, ֆ. Պ - 105, ց. 1, գ. 2768, թ. 257-258:

⁴ Տե՛ս ՀԱՄ, ֆ. Պ - 200, ց. 1, գ. 126, թ. 125:

⁵ Տե՛ս ՀԱՄ, ֆ. Պ - 200, ց. 1, գ. 126, թ. 128: ֆ. Պ - 105, ց. 1, գ. 2926, թ. 10:

⁶ Տե՛ս ՀԱՄ, ֆ. Պ - 105, ց. 1, գ. 2833, թ. 92:

փոխել էին սայլերի 80 %-ը, գերի տարել՝ 12000 հոգու, փախստականների թիվը հասել էր 45000-ի:⁷ Նրանք Ալեքսանդրապոլի շրջանից տարել էին 50000-ից ավելի խոշոր եղջերավոր անասուններ, 100000 գլուխ ոչխար, 5000-ից ավելի ձի, 2,5 մլն փուք ցորեն, 1 մլն փուք գարի և զանազան մթերքներ: Թալանել ու տարել էին խանութների սալբանդները, մանուֆակտուրան, երկաթեղենը, երկրագործական գործիքներն ու պարագաները, կահկարասին, գորգերն ու կարպետները, տարել են նաև մեծ քանակությամբ ապակեղեն, նույնիսկ տանիքների թիթեղը:⁸

Թուրքերի կողմից տեղական կառույցների օգտագործման քաղաքականությունն առավել որոշակիությամբ դրսևորվեց Ալեքսանդրապոլի գավառի 1920թ. զինակալման շրջանում: Գործնականորեն ապացուցելու համար, որ իրենց առաջխաղացումը պայմանավորված է Խորհրդային Ռուսաստանի շահերով և օգտագործելով խորհրդայնացման խաղաքարտը ձգտում են գրավել ամբողջ Հայաստանը: Ալեքսանդրապոլ մտնելու առաջին օրվանից՝ տեղի բոլշևիկների միջոցով քեմալականները փորձում են բնակչությանը հավատացնել, թե իրենց նպատակը միայն Հայաստանի կառավարության տապալումն ու բանվորագյուղացիական իշխանության հաստատումն է:⁹

Տարվելով կեղծ իշխանության պատրանքներով և փորձելով այդ ճանապարհով փրկել բախտի քնահաճույքին մնացած բնակչությանը թուրքական սարսափներից՝ Ալեքսանդրապոլի բոլշևիկներն ընդունում են քաղաքում խորհրդային իշխանություն հռչակելու թուրքերի առաջարկը:¹⁰ Ալեքսանդրապոլի իշխանությունները Լևոն Սարգսյանի գլխավորությամբ փորձում են խանգարել դրան, բայց սպարդյուն: Իրենց բոլոր գործերը կարգավորելով բոլշևիկների հետ՝ թուրքերին հաջողվում է փաստորեն հեղինակագրել Լևոն Սարգսյանի գլխավորած քաղաքային կոալիցիոն իշխանությունը: Բոլշևիկների հեղինակությունը բարձրացնելու համար ձևական պատճառաբանություններով նրանք ձերբակալում են հայ տղամարդկանց և կոմունիստների մի ակնարկով անմիջապես ազատում նրանց:¹¹ Այս և այլ միջոցներով թուրքերն ի վերջո հասնում են Ալեքսանդրապոլում խորհրդային իշխանության հաստատմանը: Նոյեմբերի 17-ին բոլշևիկների հետ նրանց փոխադարձ համաձայնությամբ Ալեքսանդրապոլում ու գավառում հռչակվում է խորհրդային իշխանություն, ստեղծվում Հեղկոմ:¹² Ալեքսանդրապոլում խորհրդային իշխանություն հռչակելով՝ թուրքերը փորձում էին իրենց ձեռքը վերցնել Հայաստանի խորհրդայնացման նախաձեռնությունը: Սկզբնական շրջանում նրանք Ալեքսանդրապոլի Հեղկոմին ստիպում են հանդես գալ որպես Հայաստանի Հեղկոմ, իսկ Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո ձգտում հակադրել միմյանց Ալեքսանդրապոլի Հեղկոմը և Հայհեղկոմը:¹³

Իրականում թուրքերը Ալեքսանդրապոլի խորհրդային իշխանությունը ճանաչեցին այնքանով, որքանով այն պետք էր իրենց մտադրություններն իրականացնելու համար: Ալեքսանդրապոլի Հեղկոմի վարչական ապարատի առանձին, մասնավորապես՝ լուսավորության, սոցապահության, վիճակագրության, պարենավորման, ֆինանսական, փոստ-հեռագրական բաժինները չգործեցին, կամ էլ մասամբ գործեցին՝ կյանքում իրական պայմաններ չլինելու պատճառով: Գործեցին միայն իշխանության այն մարմինները, որոնց միջոցով թուրքերն իրականացնում էին բնակչության թալանն ու տեռորը: Ներքին գործոց բաժինն ու Արտակարգ հանձնաժողովը իսկական պատուհաս դարձան թուրքական սարսափներն ապրող Ալեքսանդրապոլի գավառի բնակչության գլխին: Խորհրդային իշխանությունն իրենց ծառայեցնելու նպատակով թուրքերը քաղաքում և գյուղերում ստեղծում են իշխանության մարմինների լայն ցանց՝ քաղաքի և քաղաքամասերի, գավառի և գավառամասերի կոմիսարներ, քաղաքային և գավառային միլիցիա: Գավառամասերի կոմիսարներն, իրենց հերթին, գյուղերում ընտրում են գյուղական կոմիսարներ: Գավառային կոմիսարների զեկույցներից երևում է, որ գյու-

⁷ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. Պ- 200, ց. 1, գ. 126, ք. 85:

⁸ Խ.Բ ա ղ ա լ յ ա ն, Գերմանա-թուրքական օկուպանտները Հայաստանում 1918թ., Եր., 1962, էջ 19:

⁹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. Պ-144, ց. 3, գ. 45, ք. 7:

¹⁰ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. Կ- 3, ց. 1, գ. 6, ք. 13:

¹¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. Կ- 1022, ց. 3, գ. 323, ք. 1-4, ՀԱԱ, ֆ. Պ- 114, ց. 2, գ. 10, ք. 1-5:

¹² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. Կ- 4033, ց. 4, գ. 127, ք. 165-166:

¹³ Ս. Ա լ ի խ ա ն յ ա ն, նշվ. աշխ., էջ 345:

ղական իշխանության մարմինների ընտրությունները և կատարվում էին թուրքական հրամանատարության գիտությամբ և համաձայնությամբ: Իրականում թուրքական հրամանատարությունը ասկյարներ տրամադրելով և զինելով Հեղկոմն ու նրա բաժինները՝ նպատակ ուներ ոչ թե զավառում ու քաղաքում կարգ ու կանոն հաստատել, ոչ թե խորհրդային իշխանությունն ամրապնդել, այլ խորհրդային իշխանության այդ մարմինների միջոցով տեռորի ու թալանի իր քաղաքականությունն իրականացնել: Եվ թուրքերի հաշիվները ճիշտ դուրս եկան: Ստեղծված իշխանության մարմինները սեփական ժողովրդին թալանելու և տեռորի ենթարկելու գործում զերազանցում են մեկը մյուսին:¹⁴ Ալեքսանդրապոլի բոլշևիկներն իրենց հավատարմությունը հեղափոխությանը ապացուցելու համար դիմում են անօրինական բռնությունների:¹⁵ Հակահեղափոխության դեմ պայքարն ուղեկցվում էր բռնագրավումներով, որոնք կատարվում էին իբր ժողովրդին սովից փրկելու նպատակով:¹⁶ Բազմաթիվ փաստաթղթերից երևում է, որ դա Ալեքսանդրապոլի Հեղկոմի և նրան ենթարկվող իշխանության մարմինների հիմնական զբաղմունքն էր դարձել, նրանց ապրելու միակ միջոցը¹⁷:

Բռնագրավումներն իրականացնում էին բոլոր կոմիսարները և մասնավորապես միլիցիան, որն իսկական փորձանք էր դարձել բնակչության գլխին՝ իր բազմաթիվ անօրինական խուզարկություններով, բռնագրավումներով, բանտարկություններով:¹⁸ Ինչպես «հակահեղափոխության» դեմ պայքարով, այնպես էլ բռնագրավումներով Ալեքսանդրապոլի Հեղկոմը նպաստում էր թուրքերի՝ հայ բնակչությանը կոտորելու և թալանելու քաղաքականությանը:

Կոմունիստների ստեղծած իշխանության մարմիններն օգտագործելով իրենց նպատակների համար, թուրքերն ավելի ուշ ստիպեցին նրանց հեռանալ իշխանությունից և սկսեցին դաժանորեն հետապնդել ու ոչնչացնել: Քաղաքը և ամբողջ զավառը թալանելուց և բնակչությանը կոտորելուց հետո թուրքերը բացահայտ պայքար են սկսում կոմունիստների դեմ՝ ամեն կերպ ձգտելով նրանց ներքաշել հակամարտության մեջ՝ սկսելով բացահայտորեն վարկաբեկել Հեղկոմին, դրդելով նրան հանցավոր և դավաճանական գործողությունների: Բացահայտորեն վարկաբեկելով Հեղկոմին՝ թուրքերը սկսում են անսրող պայքար նրա դեմ: Հեղկոմը զրկվում է իշխանությունից, իսկ քաղաքի միլիցիան՝ Հեղկոմի կարգադրությունները կատարելու պարտականությունից: Քաղաքի կյանքի հսկողությունը իր ձեռքն է վերցնում թուրքական պարեկը: Հարձակումներ են սկսվում Հեղկոմի անդամների վրա, կոմունիստներին զնդակահարում են գիշերները: Թուրքերը կտրում են Հեղկոմի կապը գյուղերի հետ՝ չթողնելով մտնել այնտեղ: Կտրվում է Ալեքսանդրապոլի Հեղկոմի կապը նաև արտաքին աշխարհի հետ, հսկողության տակ է առնվում հեռագրական կապը Երևանի և Ղարաբաղի հետ: Ուղարկվող և ստացվող բոլոր հեռագրերը ստուգվում են թուրք հսկիչների կողմից: Հեղկոմը ստիպված է լինում իր հեռագրերը Երևան ուղարկել ընդհատակյա տուրիստականների միջոցով, Հայիեղկոմից խնդրելով ուղղություն տալ ստեղծված իրավիճակից դուրս գալու համար:¹⁹ Ալեքսանդրապոլի Հեղկոմից ստացած հեռագրերը Խորհրդային Հայաստանի կառավարությունը հաղորդում է Մոսկվա, Բաքու, բազմաթիվ նոտաներ է ուղարկում Անգորայի կառավարությանը: Մակայն, այս ամենը ոչ մի արդյունք չի տալիս:²⁰ Հունվարի 21-ից Ալեքսանդրապոլում սկսվում է քաղաքի մասսայական կողոպուտը: Հեղկոմին թողնելով խաղից դուրս վիճակում՝ թուրքերը սկսում են կողոպուտել նրանց կողոպտածը: Թալանվում են նաև Հեղկոմի անդամների բնակարանները, պահեստները:

Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության Կենտկոմը տեղում իրադրությանը ծանոթանալու համար ուղարկում է «պատասխանատու ընկերներից» բաղկացած հանձնաժողով: Հայաստանի ռազմահեղափախական կոմիտեն, 1921թ. հունվարի 23-ին քննարկելով հանձնաժողովի զեկուցումը, գտնում է, որ «Ալեքսանդրապոլի Հեղկոմը

¹⁴ Տե՛ս ՀՄՍ, ֆ. Պ-144, ց. 1, գ. 1, թ. 26:

¹⁵ Տե՛ս ՀՄՍ, ֆ. Պ- 144, ց. 2, գ. 33, թ. 27:

¹⁶ Տե՛ս ՀՄՍ, ֆ. Պ-140, ց. 1, գ. 1, թ. 27:

¹⁷ Տե՛ս ՀՄՍ, ֆ. Կ-3, ց. 1, գ. 3, թ. 5:

¹⁸ Տե՛ս ՀՄՍ, ֆ. Պ-144, ց. 1, գ. 27, թ. 24:

¹⁹ Տե՛ս ՀՄՍ, ֆ. Պ- 114, ց. 2, գ. 33, թ. 16:

²⁰ Տե՛ս ՀՄՍ, ֆ. Պ-144, ց. 3, գ. 45, թ. 8:

թուրքական օկուպացիայի պայմաններում, թուրքական հրամանատարության ռազմական դիկտատուրայի ճնշմամբ վերածվել է խաղալիքի, թույլ է տվել բազմաթիվ սխալներ, որոնք վարկաբեկում են կոմունիստական կուսակցությունը և խորհրդային իշխանությունը: Հեղկոմի հետագա գոյությունը Ալեքսանդրապոլում քաղաքական տեսակետից անհանդուրժելի և վնասակար համարելով՝ Կենտկոմը որոշում է հետ կանչել Ալեքպոլի Հեղկոմը և նրա անունից հատուկ դեկլարացիա հրապարակել իշխանությունից նրա հրաժարականի մասին»:²¹ ՀԿԿ Կենտկոմի և Հայաստանի Հեղկոմի 1921թ. հունվարի 25-ի դիրեկտիվների համաձայն՝ Ալեքսանդրապոլի Հեղկոմը իր վերջին նիստում որոշում է հրաժարվել իշխանությունից:²² Սրան հետևում է Ալեքսանդրապոլի խորհրդային միլիցիայի կազմալուծման և քաղաքային միլիցիայի ստեղծման մասին հունվարի 27-ի որոշումը:²³ 1921թ. փետրվարի մեկին՝ Արշակունու և Գրիգորյանի հետ բանակցելուց հետո, քաղաքային միլիցիայի պետ Մատինյանի կողմից հայտարարություն է արվում նոր քաղաքային միլիցիայի ստեղծման մասին, որի նպատակն էր պահպանել կարգ ու կանոնը քաղաքում և պաշտպանել բնակիչներին՝ առանց կուսակցական և ազգային տարբերության:²⁴ Միլիցիայի պետի մեկ այլ հրամանով արգելվում էր դիպչել որևէ մեկի շահերին կամ հետապնդել որևէ մեկին իր սեփական հայեցողությամբ:²⁵

Այս որոշումներով փաստորեն խորհրդային իշխանությունն Ալեքսանդրապոլում լուծարվեց: Ալեքսանդրապոլում խորհրդային իշխանություն հռչակելու և այդ ճանապարհով թուրքական օկուպացիոն ռեժիմը մեղմացնելու բոլշևիկյան քաղաքականությունը սնանկ դուրս եկավ: Խորհրդային իշխանության մարմիններն ստեղծվեցին և գործեցին այնքանով, որքանով դա անհրաժեշտ էր թուրքերին՝ իրենց թալանն ու կոտորածը օրինականացնելու համար: Այլ կերպ չէր էլ կարող լինել, քանի որ թուրքերն այլ նպատակ, քան հայոց պետության ու ժողովրդի ոչնչացումը, չունեին: Եվ այդ նպատակին հասնելու համար պատրաստ էին օգտագործել բոլոր հնարավոր միջոցները: Տվյալ դեպքում օգտագործելով Հայաստանի խորհրդայնացման խաղաքարտը՝ ոչնչացվում էր հայկական անկախ պետությունը, գրավվում նրա տարածքները, ամբողջովին թալանվում Ալեքսանդրապոլի գավառը, կոտորվում բնակչության զգալի մասը:

ПОЛИТИКА ТУРКОВ В ИСПОЛЬЗОВАНИИ МЕСТНЫХ ОРГАНОВ ВЛАСТИ АЛЕКСАНДРОПОЛЬСКОГО УЕЗДА В 1918-1921ГГ.

___ Резюме ___

___ К. Алексанян ___

Политика турок в Александропольском уезде в 1918 – 1921 гг., являясь прямым продолжением политики истребления западных армян, имела свои особенности. Учитывая создавшееся международное положение, здесь турки вели более хитрую и осторожную политику. В частности, захватив в 1918г. Александропольский уезд, турки сохранили местные органы власти, с помощью которых грабили население различными "законными" способами. Такая политика в больших масштабах проявилась особенно в 1920 г. Чтобы на практике показать, что их продвижение обусловлено интересами Советской России, они даже провозгласили в уезде советскую власть, органы которой признавались настолько, насколько они были необходимы туркам для осуществления своих намерений.

²¹ Մ. Ալիխանյան, նշվ. աշխ., էջ 351:

²² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. Պ-114, գ. 2, զ. 33, ք. 55-57, ՀԱԱ, ֆ. Կ- 1022, գ. 2, զ. 193, ք. 2-5:

²³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. Կ-4033, գ. 2, զ. 1204, ք. 1:

²⁴ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. Կ-4033, գ. 2, զ. 1204, ք. 3:

²⁵ Նույն տեղում, ք. 2: